

ДОБРОСОВІСНІСТЬ І РОЗУМНІСТЬ В ЦИВІЛІСТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Бакалінська О. О.

кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету, м. Київ

Стаття присвячена аналізу особливостей реалізації принципів добросовісності та розумності в цивільному праві України. Автором розкриваються основні підходи у визначенні змісту категорій розумності та добросовісності в процесі реалізації суб'єктивних цивільних прав і виконання обов'язків.

Стаття посвящена анализу особенностей реализации презумпций добросовестности и разумности в гражданском праве Украины. Автором раскрываются основные подходы в определении содержания категорий разумности и добросовестности в процессе реализации субъективных гражданских прав и исполнения обязанностей.

The article analyzes the characteristics of the implementation of presumptions of good faith and reasonableness in the civil law of Ukraine. The author reveals the main approaches in defining the content categories of reasonableness and good faith in implementing the subjective civil rights and the duties.

Ключові слова: суб'єктивне цивільне право, здійснення цивільних прав, добросовісність, розумність.

Актуальність теми. Користування цивільними правами супроводжується необхідністю встановлення обмежень для їх носія відповідно до ступеня суспільного розвитку на тому чи іншому етапі. Адже всі суб'єктивні права, що реалізуються безпосереднім учасником цивільних правовідносин, мають вплив не тільки на суб'єктивний статус самого учасника правовідносин, але й на суспільство в цілому. На думку Кудрявцева В.Н., «вимагати ліквідації всяких обмежень людської поведінки – означає, по суті виправдовувати протиправну і злочинну поведінку, обмежувати права і інтереси інших осіб та суспільства в цілому» [9].

Межі здійснення прав і свобод людини є однією з актуальних проблем кожної держави. Проблемам визначення меж здійснення суб'єктивних цивільних прав і обов'язків присвячені праці: Н.В. Безсмертної, С.Н. Братуся, В.П. Грибанова, О.В. Дзери, О.О. Єрошенко, Н.С. Кузнєцової, В.Ф. Маслова, І.А. Покровського, В. Селіванова, Є.А. Суханова, Р.О. Халфіної.

Нормальний процес соціального розвитку породжує ситуації, що вимагають від держави встановлення меж здійснення громадянами їх суб'єктивних цивільних прав. Подібні кроки, на думку Н.В. Безсмертної, є цивілізованими способами регулювання міри свободи в суспільстві. Проте, в таких ситуаціях не припустимо встановлювати необґрунтовані чи не зрозумілі межі реалізації прав громадян. Адже відсутність ясності і чіткості в цьому питанні може призвести до правопорушень зі сторони зобов'язаної особи або до неповного використання нею наданих можливостей [2, 43].

Реалізація принципів об'єктивного права при формуванні норм і інститутів цивільного права спрямована на створення належних і зрозумілих умов процесу правотворення і правозастосування. Проте, навіть найбільш досконале цивільне законодавство не може врахувати всю багатоманітність цивільно-правових відносин, що підлягають врегулюванню [10, 3]. Цю проблему, ще за часів відродження визнали західноєвропейські цивілісти та філософи. Саме вони запропонували вихід з цієї ситуації – запровадження в правовій доктрині норм, що містять найвищий рівень абстракції – норми з оціночними категоріями чи як їх ще визначали «каучукові». Поява оціночних категорій в цивільному праві таких як «свобода волі», «рівність», «добросовісність», «розумність» та «справедливість» стала поштовхом для розвитку всієї системи цивільного права, але й стала приводом для дискусій серед науковців. Не секрет, що використання оціночних категорій призводить до розширення сфери застосування судовського розсуду і, на думку І.А. Покровського, це може призвести до повного судового контролю всього цивільного обігу з точки зору суб'єктивних і довільних уявлень про «справедливість» та «соціальні ідеали» і т.і. [14, 261]. Аналогічної думки дотримувався В.П. Грибанов, який зазначав, що існуючі в буржуазному праві поняття «добра совість» та «добра вдача» є «каучуковими» правилами, які дозволяють значно розширяти межі вільного судового розсуду і тим самим виходити за межі законності [4, 21].

Найбільш яскраво ця проблема виявляється у разі кваліфікації поведінки учасників цивільно-правових відносин у формі зловживання правом, зокрема в контексті ст. 13 ЦК України. Шикана, як відомо єдине цивільне правопорушення, що вчиняється виключно прямим умислом, проте, навіть за таких умов порушник може намагатися запевнити суд, що діяв без мети завдати шкоду іншим, але лише з метою добросовісної реалізації та здійснення власних суб'єктивних цивільних прав.

Варто відзначити, що побудова всієї системи приватного права заснована на принципах моральності та добросовісності поведінки учасників правовідносин. Любов до ближніх, до співгромадян наводив в якості основного орієнтира розвитку приватного права Л.І. Петражицький [13, 28]. І.Б. Новицький зауважував, що тільки співвідношення власного інтересу з чужим, встановлення кордонів для реалізації егоїзма, визнання інтересів суспільства може стати основою для формування підходів до визначення поняття «доброї вдачі» [11].

Категорії добросовісності і розумності знайшли своє законодавче закріплення в ст. 3 ЦК України як основні засади цивільного законодавства. Проте, реального змісту ці категорії набувають саме в контексті концепції реалізації та здійснення цивільних прав в ст. 12 ЦК України, відповідно до якої особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд... Якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом. Положення ст. 13 ЦК України остаточно закріплюють цю позицію визнаючи, що не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. Не допускається використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монополічним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція [1].

Більшість юристів, аналізуючи межі здійснення цивільних прав, що визначені в ст. 13 ЦК України, вказують на об'єктивну межу здійснення цивільних прав – завдання шкоди, проте встановлена в ч. 6 ст. 12 ЦК України презумпція добросовісності і розумності дій учасників цивільних правовідносин «розмиває» об'єктивність критерію завдання шкоди і доповнює його суб'єктивними оціночними критеріями добросовісності і розумності поведінки учасників цивільних правовідносин. Оскільки в цивільних правовідносинах визначаються межі здійснення прав тільки для суб'єктів правовідносин, то при зловживанні правом – зовнішні кордони і обмеження об'єктивного права не порушуються, але порушуються внутрішні суб'єктивні межі правозастосування.

Таким чином, варто погодитися з О. Поротіковою та В. Ємельяновим, які зазначали, що в «межах здійснення» цивільних прав (через критерії добросовісності і розумності) встановлюються внутрішні, суб'єктивні межі дій для самих носіїв права [15, 5].

Розумність та добросовісність, таким чином, виступають в якості презумпції реалізації цивільних прав і обов'язків суб'єктами цивільного права. Проте, будучи оціночними за своєю суттю, ці категорії не розкриваються в цивільному законодавстві, недостатніми є дослідження їх правової природи та змісту в наукових дослідженнях українських науковців, практика правозастосування вимагає відпрацювання хоча б основних критеріїв визначення змісту категорій «добросовісність» та «розумність».

Більшість дослідників вказують на те, що категорія добросовісності є морально-етичною та оціночною, тому намагатися жорстко визначити її в законі, договорі чи рішенні суду практично неможливо, а в окремих випадках і не варто. Зокрема, І.А. Покровський наводить такий вислів німецького дослідника Є. Ерліха з приводу визначення поняття добросовісності: «що таке за німецьким правом зловживання правом, в яких випадках має місце порушення «Treu und Glauben», або «добрих звичаїв» - цього ми наразі не знаємо тому, що закон з цього приводу нічого не говорить, ми дізнаємося про це тільки із судових рішень через сто років» [14, 275]. Б. Зеллер в результаті свого дослідження категорії добросовісності дійшов висновку, що незважаючи на її «спокусливу простоту», добросовісність є невловимим поняттям [19]. На етичну природу добросовісності посилався і професор П. Ельцбахер, який писав: «питання про те, чи суперечить певний спосіб дій добрій вдачі є питанням етичного характеру» [17, 489].

В сучасній цивілістиці поняття «добросовісність» доволі часто розкривають через визначення поняття розумності [5]. На думку К.І. Скловського «право доброї совісті» означає лише розумну, обачну поведінку дбайливого господаря, стандартну поведінку, що і становить зміст bona fides [16]. Зокрема, при прийнятті рішень щодо «добросовісності» дій у справах про недобросовісну конкуренцію німецькі судді посилаються на «позицію гіпотетичного доброго та

законослухняного споживача або конкурента, який оцінює вплив певної дії на оточуючих" [6]. У Франції судді при визначенні певної дії як недобросовісної конкуренції керуються "думкою професіоналів" [8, 26], тобто конкурентів відповідного порушника та представників торгово-промислових палат [7].

Разом з тим, варто зазначити, що визнання суб'єкта добросовісним чи недобросовісним в цивільному обігу по суті є підставою для визнання його поведінки правомірною чи неправомірною. Проте, за недобросовісність поведінки учасника цивільних правовідносин не застосовується покарання, а застосовуються більш м'які санкції, такі як невизнання права, відмова у захисті права та ін.

Категорія розумності більш поширена в цивільно-правовому регулюванні. Це пояснюється тим, що з її допомогою законодавець визначає нормальний, звичайний процес правозастосування, зокрема в ЦК України термін «розумність» стосується дій учасників правовідносин (ст. 12, 23, 92, 564 ЦК України), умов договору (ст. 509, 627, 749 ЦК України), ціни (ст. 874, 903, 916, 931 1232 ЦК України), строків (ст. 619, 666, 670, 689, 776, 652 ЦК України) та ін. Під розумними діями на думку В. Ємельянова слід розуміти дії звичайної дієздатної особи з середнім рівнем інтелекту, що діє так як діяло б більшість членів суспільства [5].

Враховуючи, що поняття "розумний" є традиційним для англо-американського права, варто визначити як розкривається це поняття. В англійському праві поняття "розумна людина" (reasonable man) використовується дуже широко і визначається як "звичайний громадянин", тобто "людина з автобусу" [18]. У російській юридичній літературі на доцільність використання для визначення поняття "розумність" критерію "середня людина" вказує М. І. Брагінський [3].

Розумність суб'єкта передбачає обґрунтованість, логичність, усвідомленість та доцільність його поведінки. Розумною прийнято вважати поведінку особи, якщо вона є результатом усвідомлення соціально-економічної обстановки, в якій знаходиться особа. Розумним прийнято вважати строк, який є достатнім і обґрунтованим для належного виконання зобов'язання, що відповідає йому по суті.

На відміну від добросовісності, що є характеристикою совісті людини, обтяженої або не обтяженої знанням про можливе заподіяння шкоди іншій особі, розумність характеризує об'єктивну сторону дій особи. При вирішенні питання про розумність дій, що підлягають оцінці, ці дії порівнюються з еталонними діями середньої людини. І якщо виявляється, що вони менш корисні або більш шкідливі для зазначеної в законі особи, ніж дії в тій же ситуації розумної людини, вважається, що вимоги розумності дотримано не було.

В процесі реалізації суб'єктивних цивільних прав абстрактна розумна особа повинна бути спроможною не тільки самостійно приймати участь в правовідносинах, бути носієм відповідних прав і обов'язків, але й бути спроможною визнавати за іншими учасниками цивільних правовідносин відповідні права та не порушувати їх. Розумність - це оціночна категорія, що використовується законом. Розумність чи нерозумність поведінки суб'єкта цивільних правовідносин може бути визначена тільки судом, за умови врахування фактичних обставин, в яких знаходився відповідний суб'єкт.

Висновки. Критерії добросовісності і розумності наскрізь пронизують будь-які суб'єктивні цивільні права, в якій би формі вони не визначалися законодавцем або самими суб'єктами цивільного права. Розумність та добросовісність, таким чином, виступають в якості презумпції реалізації цивільних прав і обов'язків суб'єктами цивільного права. Проте, будучи оціночними за своєю суттю ці категорії не розкриваються в цивільному законодавстві. З огляду на це, розумність та добросовісність поведінки суб'єкта цивільних правовідносин може бути встановлена тільки судом, який реалізуючи право кожного на справедливий і публічний судовий розгляд його справи упродовж розумного строку.

Література:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 N 435-IV // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=20&nreg=435-15>
2. Безсмертна Н.В. Сучасні проблеми цивільного права. – К.: Обрії, 2009 – С 43 – 44.
3. Брагинский М.И. Осуществление и защита гражданских прав // Вестник Высшего Арбитражного суда. 1995. N 7. С. 101.
4. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. М., Статут. 2001. – С. 21
5. Емельянов В.И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами. - "Система ГАРАНТ", 2009 г.- С. 74 -77.

6. Еременко В.И. Законодательство о пресечении недобросовестной конкуренции капиталистических стран. М.: "ВИНИТИ", 1991. – 318 с.
7. Еременко В.И. Защита от недобросовестной конкуренции по законодательству Германии // "Законодательство и экономика". 1995. – С. 78-85.
8. Еременко В.И. Защита от недобросовестной конкуренции по законодательству Франции.// Законодательство и экономика. М. 1997. -№13-14 - С. 69 - 79.
9. Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность. – М.: Наука, 1976. – С.72
10. Лукьяненко М.Ф. Оценочные понятия гражданского права: разумность, добросовестность, существенность М. Статут. 2010 – С. 27
11. Новицкий И.Б. Принцип доброй совести в проекте обязательственного права//Вестник Гражданского права. Петроград.-1916. - № 6-октябрь.
12. Нойффер И. Т. Основы законодательства против недобросовестной конкуренции.// В сб. Основы немецкого торгового и хозяйственного права. – М.: "Бек", 1995. - С. 76 – 82.
13. Петражицкий Л. И. Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права /; [Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Каф. гражд. права юрид. фак.]. — М.: Статут, 2002. — 424, [1] с
14. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. М.Статут. 1998., - С. 275
15. Поротикова О.А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: "Волтерс Клувер", 2008 – 190 с.
16. Сковский К.И. О применении норм о злоупотреблении правом в судебной практике// http://www.juristlib.ru/book_2557.html
17. Сливицкий В.И. Право на честное к себе отношение (из уроков западно-европейской гражданско-правовой жизни) // Сборник статей по гражданскому и торговому праву. Памяти проф. Г.Ф. Шершеневича., М., 2005. – С. 489.
18. Elizabeth A. Martin. Oxford Dictionary of Law. Oxford, 1997. P. 383.
19. Zeller B. Good faith – The Scarlet Pimpernel of the CISG // [<http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/zeller2.html>.] 2000.